
E-LOGOS
ELECTRONIC JOURNAL FOR PHILOSOPHY/2002
ISSN 1211-0442

RENÉ DESCARTES: MEDITACE O PRVNÍ FILOZOFII

Filip Malý

I. ÚVOD

Proměna filozofie v novověku je charakterizována hledáním nové jistoty. Předcházející scholastičtí filozofové (i jejich muslimští protějškové) rozvíjeli své myšlenkové systémy v prostředí, kam názory oponentů (těch skutečně vážných) doléhaly pouze zdáli. Každodenní realita byla pevně zakořeněna v ustáleném náboženství. Akceptace údivu coby počátku filozofování dokládá jakousi „bezstarostnost“ té doby. A tak, při vší vážnosti sporů mezi jednotlivými filozofy, všechny spojovala jedna, všeobecná, víra. Konec středověku je však poznamenán rozkolem evropského křesťanství, který narušil mnohasetletý mentální rozvrh světa křesťané–pohané¹. V rámci Augspurského míru (uzavřen r. 1555) pak byla dohodnuta zásada *cuius regio, eius religio*². Možnost koexistence různých teologických systémů zkomplikovala dosavadní chápání světa, podle něž byly rozum a víra komplementární³. Najednou zde místo duality rozum–víra stála trojice rozum–katolictví–reformace. Proto se nelze divit, že začalo hledání jiné jistoty. Kromě této „schizofrenie“ určitě neblaze zapůsobily i nešikovné a často brutální pokusy teologů, resp. církve, ubránit i neuhájitelné pozice⁴.

Lidské poznání chtěl zdokonalit i Francis Bacon, který v r. 1620 vydal své Nové organon, podle něž jsou hlavními zdroji chybného lidského poznání „idoly a nesprávné pojmy, které se již zmocnily lidského rozumu a jsou v něm hluboce zakořeněny. První druh idolů jsem nazval idoly rodu, druhý pak idoly jeskyně, třetí idoly tržiště a čtvrtý idoly divadla.“⁵ Očistění lidského poznání, které provedl Descartes, je jiného druhu. Descartes neanalyzuje pouze jednotlivé překážky dokonalejšího poznání, nýbrž zcela mění kritéria toho, co je jisté, pravdivé.

Nebyla-li teologie, a s ní tehdejší filozofie, s to explikovat svět dostatečně jednoznačně, bylo třeba spolehnout jen na rozum. Tak teprve vlastně začalo skutečné hledání pravdy, protože se ztratila ona jistota víry, která byla do té doby jakousi

---

¹ Muslimové zažili podobnou ránu o několik staletí později, když v souvislosti s kolonizací mnoha jejich území padlo tradiční rozdělení světa na *bajt as-salám* a *bajt al-harb* (území boží a území války). Je zajímavé, že se třeba hispánský svět, kde se reformace neprosadila, dodnes podstatně liší od ostatní Evropy.

² Pro české země pak ještě dále rozšířena Majestátem na náboženskou svobodu Rudolfa II. (vydán 9.7.1609), který zajišťoval dokonce individuální náboženskou svobodu.

³ Velmi zjednodušeně řečeno.

⁴ Nejznámějším případem mezi Descartovými současníky byl Galileo Galilei vězněný pro názor o oběhu Země kolem nehybného Slunce.

⁵ Bacon, Francis: Nové organon. Svoboda, Praha 1990, §38n.

záchranou sítí rozumu⁶. Od té doby se ukazuje, že vypracovat konstruktivní filozofický systém, v němž by zůstala Bohu jeho eminentní pozice, je neskutečně obtížné⁷.

Nechci zde dále rozvíjet historizující úvahy. Jisté je, že René Descartes přinesl velmi logické a těžko průstřelné argumenty, které vedly část myslitelů k opuštění tradičního rozumění světa. O jaké argumenty jde, se pokusím vyložit v následujícím textu, který je věnován především Descartovým Meditacím o první filozofii⁸.

II. MEDITACE O PRVNÍ FILOZOFII

1. meditare Že nepostačí pouze očistit naše poznání a usuzování od skrytých předsudků a chyb, jak to navrhoval Bacon⁹, je jasné hned z prvního Descartova rozjímání. Uvědomuje si, že smysly mohou člověka klamat, aniž by byl schopen to nějak efektivně poznat (argument snu a bdění, resp. klamavého Boha). Proto smyslům není možno věřit: „Postřehl jsem ale, že smysly občas klamou – a je rozvázně nikdy nedůvěřovat bezvýhradně těm, kdo nás byt' jednou podvedli.“¹⁰

Z Descartovy úvahy tedy plyne, že smysly – brány duše, jak se říkalo – nejsou spolehlivé. Konstruktivnímu hledání nové jistoty se Descartes věnuje později, ale už v první meditaci činí nesmírně důležitý závěr: „Fyzika, astronomie, lékařství a všechny ostatní obory, které závisejí na uvažování o složených věcech, sice jsou pochybné, avšak aritmetika, geometrie a další takové obory, které pojednávají výhradně o nejjednodušších a nanejvýš všeobecných věcech a pramálo dbají o to, zda jsou tyto věci v přírodě či nikoliv, obsahují něco jistého a nepochybného. Neboť ať už bdím či spím, dvě a tři je dohromady pět a čtverec nemá více stran než čtyři a podle všeho není možné, aby na tak zřetelné pravdy padlo podezření nepravdivosti.“¹¹

⁶ Každé filozofování v rámci náboženství musí vybalancovat aspekty *credo ut intellegam* a *intellego ut credam*. To však jde zřejmě jen potud, pokud se člověku předkládá jeden věroučný systém, resp. pokud člověk nějakým způsobem shledává některou z teologických soustav správnou a ostatní víceméně pochybné.

⁷ Je zřejmé, jak podstatné pro závěry je, zda-li Bůh je či není nějak přítomen už v každodenním světě filozofa (a zdá se mi, že přeci jen hodně závisí na kulturně-historických okolnostech než na britkém uvažování, je-li Bůh tematizován či nikoliv). Mezi mnohými jinými se o to pokusil např. muslimský filozof Ibn Tufajl (†1185) ve filozofickém románu *Živý syn Bdícího*. Hlavní hrdina Hajj vyrůstá nejdříve na opuštěném ostrově, kde pozná řád stvoření i Boha bez kontaktu se zjeveným náboženstvím. Po té se seznámí s muslimem Asálem a oba zjišťují, že si obě cesty poznání, rozumová a ze zjevení, neodporují, nýbrž že se navzájem doplňují: „Když Asál od něho uslyšel vyličení těchto pravd a podstat odloučených od smyslového světa, znajících podstatu Pravdivého, i popis podstaty Pravdivého a jeho krásných vlastností, ..., nepochyboval, že všechny věci, které jsou hlášány v jeho náboženském zákoně, ..., jsou jen obrazy toho, co zažil Hajj syn Jakzánův... Hajj se naopak začal vyptávat na jeho záležitosti... Asál se mu tedy jal líčit... Hajj to vše pochopil a neviděl v tom nic, co by bylo v rozporu s jeho zkušeností ve vznešeném stavu.“ Ibn Tufajl: *Živý syn Bdícího*. Státní nakladatelství literatury, hudby a umění, Praha 1957, s. 113n.

⁸ Descartes, René: *Meditace o první filozofii*. OIKOYMENH, Praha 2001.

⁹ I když i to přineslo velký pokrok. Např. v ekonomii, když se postupně merkantilistická doktrína o vnitřní hodnotě peněz a absolutní povaze bohatství ukázala chybnou ve světle analýzy představené Francouzem Françoisem Quesnayem v rámci spisu *Ekonomická tabulka* (1758) (bohatství a stabilita společnosti neplynou z hromadění peněz, jak se domnívali merkantilisté, ale z permanentního přirozeného koloběhu surovin, práce, zboží a měny).

¹⁰ Tamtéž s. 31.

¹¹ Tamtéž s. 33.

Odtud se bere Descartova snaha o matematizaci poznání. Tento svůj program pak chce realizovat ve dvou směrech. Jednak převedením maxima skutečností, jimiž se zabývají vědy, na prostorové vztahy¹² a jednak nahrazením sylogismů¹³ intuitivně-deduktivním postupem (axiom-dedukce-intuice). Descartes, oproti předchozímu, považoval za jisté buď jen to, co jsme schopni nahlížet jako nepochybně pravdivé (intuice), nebo to, co jsme s to rozložit na souvislý sled kroků mezi východiskem a tvrzením, v němž nahlédáme nepochybnou pravdivost vztahu sousedních prvků řetězce (dedukce)¹⁴.

Shrnuji: V první meditaci Descartes zpochybnil vše, co nám podávají smysly a za jisté zatím uznal pouze vše matematizovatelné (přesněji: vší látce vzdálené¹⁵). Tím zásadně zproblematizoval tradiční ontologický obraz světa, pro nějž byl klíčový pojem bytí.

2. meditace Ve druhé meditaci přichází Descartes na to, že ať už bdíme či sníme, vidíme pravdivě nebo jsme klamáni, vždy je tomu nepochybně přítomno naše *já*¹⁶. Když se zamýšlí nad tím, jak charakterizovat ono *já*, které nepochybně existuje, dochází k tomu, že je to něco odlišného od těla, neboť existenci těla nám zprostředkovávají smysly, kterým přeci nemůžeme věřit. *Já* tedy musí být nějaká myslící věc (*res cogitans*) neshodná s tělem. Tak je ustavena známá dichotomie tělo – duch.

Nyní se Descartes obrací k předmětu tradiční filozofické zásady: „Nic není v rozumu, co by dříve nebylo ve smyslech.“ Zpochybnili jsme smysly a přesto je nám svět nějak přístupný (Descartes medituje o proměnách kusu vosku: „jak to, že jej neustále pojmáme jako vosk, i když před námi ve všech ohledech mění svou podobu?“). Ani scholastika nezpochybňovala výsadní postavení rozumu při poznávání přirozenosti věcí. Smysly člověk uchopuje jednotlivé, rozumem obecné¹⁷ (podle realistů, protože tak jsou věci skutečně vnitřně strukturovány, podle nominalistů, protože jsou tak věci strukturovány logicky). Filozofové, počínajíc Aristotelem, předpokládali, že trpný rozum je formován podněty přicházejícími od smyslů syntetizovanými pomocí *sensus communis*,

¹² Jiří Fiala v komentáři k XII. pravidlu: „Klíčové místo pro celý další vývoj moderní přírodovědy: všechno je převeditelné na tvary, vysvětlitelné tvary, tedy nakonec geometrii (matematiku). v *Geometrii* Descartes zredukoval obdélníky, kvádry atd. na úsečky a tedy na veličiny, které lze chápat jako reálná čísla.“ Descartes, René: Pravidla pro vedení rozumu. OIKOYMENH, Praha 2000, s. 266.

¹³ Sylogismus – postup usuzování ze dvou premis na konkluzi. (Anzenbacherův příklad: Všichni sportovci jsou lidé. Petr je sportovec. Petr je člověk.) Že je užití sylogismů pro nepozornou mysl ošemetné dokládá upozornění na *chybu usuzování z části na celek* hned na prvních stránkách Samuelsonovy *Ekonomie*: Větší úroda znamená pro jednoho farmáře větší zisk. Celkový zisk dvou farmářů je dán součtem jejich zisků. Větší úroda znamená zvýšení celkového zisku. Struktura sylogismu je zachována, ale uniklo nám, že zvýšení celkové úrody pravděpodobně srazí cenu úrody dolů, a je-li poptávka po úrodě elastická, celkový zisk poklesne.

¹⁴ Srov. tamtéž s. 25n. S tím také souvisí jeho požadavek *clara & distincta perceptio*.

¹⁵ Descartes, René: *Meditace o první filozofii*. OIKOYMENH, Praha 2001, s. 77.

¹⁶ „Takže, když jsem vše dost a víc než dost zvážil, je třeba stanovit, že výpověď: *Já jsem, já existuji*, je nutně pravdivá, kdykoliv ji pronesu nebo pojmu myslí.“ Descartes, René: *Meditace o první filozofii*. OIKOYMENH, Praha 2001, s. 39.

¹⁷ Podle scotistů pak dokonce i poznání jednotlivého je věcí rozumu (skrže smyslům nepřístupnou *haecceitas*).

a v mysli tak vzniká obraz (*eidos*) esence vnímané věci (*morfé*).

Descartes se oproti tomu domnívá, že strukturace probíhá v mysli samé, rozum tedy nehraje v poznávání pasivní nýbrž aktivní roli. Karteziánské prohlížení věci myslí se tedy zdá být opačným postupem k abstrakci, o níž hovořila scholastika¹⁸. Nejde tedy spíš než o odhalování struktury světa o její kladení? Spíše ano. Spíše, neboť musíme počítat s Bohem, jehož existenci Descartes dále dokáže, spíše ovšem také proto, že Descartovy úvahy o Bohu se někdy zdají být nadbytečné, resp. nedostatečně organické vzhledem k celku jeho filozofie. Zatímco dříve byla pravdivost obrazu skutečné věci (který nyní nazýváme idejí) dána mírou shody s její esencí, nyní musíme na esence zapomenout a zkoumat obsahy své mysli a pečlivě je třídit podle principu *clara et distincta perceptio*.

Z hlediska druhé meditace je také důležitý poznatek, že ať už mysl postupuje správně nebo chybně, jasně nebo zmateně, vždy je v těchto aktech přítomna jasná a rozlišená idea jí samé. Proto se při jakémkoliv aktu *ad extra* potvrzuje pravdivost existence mysli samé, *ad intra*. I když je tedy naše mysl smyslům vůbec nejnepřístupnější, je nám v jistotě existence nepochybně nejbližší.

Tak jsme se octli na pomyslné hranici *solipsismu*. Já nemůže jednoduše vykročit samo ze sebe k ostatním (prozatím domnělým) věcem tak, že by se poznávalo jako jedno mezi mnoha jsoucnými univerza. Skutečnost, že svět je smysluplný pouze od *já* a nikoliv jinak (např. od bytí), může vést k představě, že *já* nějak svět samo generuje na způsob aristotelského Boha nebo, a na tuto poznámku reaguje Descartes nejdříve) jako chorá mysl oligofrenika, že vlastně mimo *já* nic není. Takovou úvahu se Descartes snaží hned v úvodu Meditací odmítnout (ne všichni mu to však uvěří): „Konečně se uvádějí všechny úsudky, z nichž lze dovodit existenci materiálních věcí, že totiž opravdu je nějaký svět, že lidé mají těla a podobně, o čemž nikdy nikdo se zdravou myslí vážně nepochyboval.“¹⁹

Z hlediska praktického života nemá cenu předpokládat nic jiného než, že všichni žijeme v témže světě a ve vztahu k věcem mimo nás se lišíme především svou lokalizací. To mj. dokládají východiska newtonovské fyziky. Svět je dán jednotným časem a rámcem absolutního, nehybného, prostoru.²⁰ My se, coby individuální pozorovatelé, lišíme pouze svým postavením v rámci tohoto absolutního souřadného systému. I když se každý můžeme v jistém smyslu považovat za počátek světového prostoru a všechny

¹⁸ V té souvislosti není nezajímavé uvážit, že ne všechny jazyky poskytují prostor k tomuto způsobu myšlení. Myslím, že např. japonština je postavena na jednoslabičných slovech a obrázkovém písmu a nevede člověka k pochopení jazyka jako pouhé symbolické formy. Jazyk je postaven stejně jako každodenní svět; na hranici běžně rozlišitelných věcí končí i rozlišitelnost slov, která jsou jakýmsi atomy. Proto prý Japonci nejsou schopni analytického myšlení v takové míře jako např. Evropané. Zároveň je asi Japoncům přirozeně bližší intuitivní chápání. Zatímco my i jednotlivá slova vnímáme jako sekvenci hlásek, pro Japonce jsou jedním zvukem, význam slova tak může být nahlédán bezprostředněji. (Tuto svou volnou úvahu nevydávám v žádném případě za výsledek seriózního bádání, spíš ji shledávám zajímavým východiskem dalšího uvažování.)

¹⁹ Tamtéž s. 27.

²⁰ „Newton was, of course, well aware of this (frame of reference problem), and the point was dealt with in his theory by the assumption of an absolute space, which meant that there was assumed to exist a particular frame of reference which is ‚at rest‘ in the universe or at absolute rest.“ Marder, L.: An Introduction to Relativity. Longmans, London 1968, s. 1.

pozorované skutečnosti vztahovat k sobě, jako bychom my byli onen referenční bod, počátek $[0;0;0;0]$, jedná se pouze o relativní postavení v rámci zmíněného absolutního systému. Výsledky mého pozorování se totiž od výsledků pozorování ostatních liší právě jen o rozdíl našich pozic v rámci absolutního prostoru. Provedením jednoduché galileovské transformace²¹ zjistíme, že se podstatně nerozházíme ve zjištěních o pozorovaném jevu, nacházíme se ve stejném univerzu.

Pro scholastiky byly jednotícím principem univerza první příčina a poslední účel, totiž Bůh, od něž a k němuž vše směřovalo. Jan Duns Scotus (†1308) argumentuje, že všechna jsoucna je možno poměřovat jen díky jejich vztahu k první příčině, resp. poslednímu účelu: „Jsoucna uspořádaná k jednomu účelu nejsou nikterak uspořádaná k jinému a nejsou tudíž uspořádána vzhledem k jsoucnům, jež jsou zacílena k onomu jinému účelu. A tak by tedy ta první jsoucna netvořila s druhými jedno univerzum.“²²

Pro scholastiky byl Bůh tím, kdo v každém okamžiku zasahuje do běhu světa (myšlenka esenciálního uspořádání příčin), avšak pro novověké vědce postupně nanejvýš tím, kdo stvořil strukturu světa a pak tento mechanismus rozpohyboval a dále jen garantuje platnost přírodních zákonů. Descartes vyřešil otázku aktuálního Božího působení spíše scholasticky: „Veškerý čas života lze totiž rozdělit na nespočetné části, které jednotlivě nijak nezávisí na ostatních, takže z toho, že jsem byl před chvílkou, nevyplývá, že musím být nyní – leda by mne v tomto okamžiku nějaká příčina jakoby opět stvořila, tj. uchovala mne.“²³

Výrazná změna pozice se dá vytušit z Newtonovy mechaniky. Z jeho zákonů (1. těleso se při absenci vnějších vlivů pohybuje přímočaře konstantní rychlostí a 2. účinek je přímo úměrný síle, která jej vyvolala) plyne možnost popsat svět identitami. A v newtonovském světě identit ztrácí smysl pojem směru, minulosti a budoucnosti, příčiny a účinku. Příčina není přednější účinku, protože v sobě neobsahuje nic víc než přesnou sumu svých účinků. Zrovna tak suma účinků, obrátíme-li se proti proudu času, má potenci způsobit právě celou svou příčinu ($m_1.v_1 = m_2.v_2$); nebo sofistikovaněji v podobě zákona zachování energie, podle něž se její celkové množství nemění. Nebo-li: svět v čase t_1 a t_2 se podstatně neliší. Tento přístup charakterizuje L. Marder jako newtonovský relativismus²⁴. Tak byla ustavena představa o symetrii fyzikálních zákonů,

²¹ Liší-li se například referenční soustavy dvou pozorovatelů o určitou rychlost ve směru osy x prvního souřadného systému $[x; y; z; t]$, bude mít galileovská transformace podobu $x' = x - vt$; $y' = y$; $z' = z$; $t' = t$. („Newton's equations of motion, as expressed in his laws, are said to be invariant under the Galilean transformation, which means that their form is unchanged when we change from the coordinates of the inertial system to those of another.” Marder, L.: An Introduction to Relativity. Longmans, London 1968, s. 5.)

²² Sousedík, Stanislav: Jan Duns Scotus – doctor subtilis a jeho čeští žáci. Vyšehrad, Praha 1989.

²³ Descartes, René: Meditace o první filosofii. OIKOYMENH, Praha 2001, s. 71. Bůh garantuje platnost přírodních a logických zákonů, není Bohem klamu (viz dále).

²⁴ „No mechanical experiment can distinguish between inertial frames, all such frames being equivalent for the description of mechanical phenomena.“ Marder, L.: An Introduction to Relativity. Longmans, London 1968, s. 6. Problém se trochu zkomplikoval speciální teorií relativity, která „pouze“ zaměnila slovo ‚mechanical‘ za ‚physical‘. Změna je způsobena omezením rychlosti světla (Descartes ji pokládal za nekonečnou; podobenství o slepečce holi). K porovnání dvou různých pozorování musíme místo již

resp. přenesena z mechaniky postupně do celé fyziky (i chemie). Později by však formulován princip ireversibility (pokud tělesa různých teplot žádným způsobem neovlivňujete, jejich teploty se postupně vyrovnávají a dostupnost energie neustále klesá²⁵), resp. zákon entropie (entropie vždy roste). Tak se ve fyzice obnovuje rozlišení minulosti a budoucnosti smazané Newtonem.

Shrnuji: Ve druhé meditaci dochází Descartes k tomu, že duše²⁶ je naprosto odlišná od těla a že smysly nejsou tím, co nám prostředkuje jasné a rozlišené, tj. pravdivé poznání, nýbrž že to je mysl sama²⁷.

3. meditace Tradiční filozofie, jak jsem již uvedl dříve, usilovala o co největší shodu obrazu a zobrazovaného, tj. vnějšího světa. Esence vnímaných jsoucen jsou syntetizovány v *sensus communis* ze smyslových vjemů a v trpném rozumu nalézají obdobu *hýlé*, tvárný substrát, který se formuje v *eidos*. Nejpravdivější je proto svět sám²⁸. Pravdivost obrazů jsoucen v naší mysli se odvíjí od shody s esencí svých vzorů.

Odstupňování jistoty poznání je pro Descarta přesně opačné: „Zavřu nyní oči, zacpu si uši, nechám stranou všechny smyslové vjemy,“²⁹ začíná třetí meditaci, která nese podtitul „O Bohu, o tom, že existuje.“ Zatímco dosavadní filozofie chápe Boha jako mimokategoriální jsoucno, k jehož pojmu dospíváme teprve až reflexí nad řádem empirického světa, a to koneckonců spíše po způsobu negativní teologie, vychází Descartes od *já*, které je, jak jsme již poznali, přítomno v každém aktu naší mysli. Nejvzdálenější jsou nám naopak, když postupujeme introspekci, právě kategoriální jsoucna („soucno je zcela nejisté,“ bylo by možno negovat onen klasický výrok o nutné pravdivosti jsoucna).

Descartes podrobuje pochybnosti i to, zda obsahy naší mysli nepodléhají klamu stran hypotetického zlomyslného Boha. Bůh je v této fázi Descartovi tím, kdo by mohl garantovat pravdivost poznání ale také působit klamavě. Předně však vůbec není jisté, zda-li Bůh aktuálně je. Jak v tom však můžeme dojít jistotého poznání?

Descartes zkoumá typy (rody) obsahů své mysli a nalézá tam předně ideje věcí (jednou z nich jsme se již podrobněji zabývali: ideu *res cogitans*). Ty jsou samy o sobě, coby ideje, podobně jako jsoucna v ontologizující filozofii, vždy pravdivé – jednoduše proto, že v mysli jsou. Dále v mysli nalézá myšlenky chtění (vůle), které jsou rovněž, z titulu své přítomnosti v mysli, *a priori* pravdivé. Doménou pravdy a nepravdy,

uvedené Galileiho transformace použít transformaci Lorenzovu: $x=(x'+Vt')/(1-V^2/c^2)^{1/2}$; $y=y'$; $z=z'$; $t=(t'+x'V/c^2)/(1-V^2/c^2)^{1/2}$. Symetrie transformace je nadále zachována.

²⁵ Autorem této poněkud populární interpretace je: Feynman, Richard P.: O povaze fyzikálních zákonů. Aurora, Praha 2001, s. 132.

²⁶ Nebo-li *já*, mysl nebo také duch.

²⁷ „Je mi teď známo, že i sama tělesa se vlastně nevnímají smysly nebo schopností představovat si, ale výhradně chápavostí, a že se nevnímají na základě toho, že se jich dotýkáme nebo je vidíme, ale pouze na základě toho, že je chápeme.“ Descartes, René: Meditace o první filozofii. OIKOYMENH, Praha 2001, s. 51.

²⁸ Odtud základní poznatek tradiční filozofie, že jsoucno je vždy pravdivé.

²⁹ Tamtéž s. 51.

správného a omylu, je oblast soudů³⁰.

Ideje mohou být trojího původu: vrozené, získané a vytvořené. Jak ale odlišit jedny od druhých? Descartes nejdříve předpokládá, že všechny ideje jsou si rovny (jsou přeci pouhými mody myšlení). Pak se snaží ideje klasifikovat, poměřovat (ordinálně). Klíčem mu je koncept objektivní (a formální) reality, který jakoby nás přiváděl zpět k tradiční ontologizující filozofii. Ideje jsou (logicky) hierarchicky uspořádány podle toho, jakou věc reprezentují³¹ (výše stojí ideje substancí než ideje akcidentů apod.), tj. podle toho, kolik v sobě mají předmětné reality³². Odtud vychází důkaz Boží existence, v mnohém podobný scholastickým, jenž je hlavním obsahem této meditace.

Idea musí, podle Descarta, pocházet z nějaké příčiny, „v níž je přinejmenším tolik formální reality, kolik tato idea obsahuje předmětné.“³³ Potom není těžké představit si řadu idejí, na jejímž počátku stojí idea Boha, jejíž příčina nutně obsahuje maximum formální reality³⁴.

Jak se má tato eminentní idea k mému, nutně existujícímu *já*? Descartes míní, že nemůže pocházet ze mne, neboť k tomu nepostačuje má formální realita. Má existence se totiž odvíjí od pochybování a vynikající substance, kterou reprezentuje idea Boha, nedokonalost obsahovat nemůže. Proto idea Boha ode mne nepochází (zatímco možným původcem ostatních idejí, koneckonců, být mohu). Bůh, tudíž, nutně aktuálně existuje.

Nadto se idea Boha zdá být Descartovi ještě bližší než idea sebe sama, protože má více objektivní (i formální) reality, musí tedy být jasnější a rozlišenější. Ačkoliv pro nedostatek vlastní formální reality nejsem s to pojmut ideu Boha cele³⁵, přesto je tato idea „nejpravdivější, nejjasnější a nejrozlišenější.“³⁶

Nutnost aktuální existence Boha plyne, podle Descarta, i z přednosti uskutečnění před potenci. Ptá se, zda-li, i když aktuálně v sobě nemám dostatek formální reality, mohu sám být původcem ideje substance dokonalejší sebe (Boha). Jenže právě onen nepoměr čiré aktuality Boží a mého pouhého směřování k ní, tj. uskutečňování, je,

³⁰ „Zbývají tudíž pouze soudy, u nichž si musím dát pozor, abych se nemýlil. Hlavní a nejčastější chyba, jež se v nich může vyskytnout, spočívá v mém souzení že ideje, které jsou ve mně, jsou podobné jakýmsi věcem ležícím vně mne nebo jsou s nimi shodné.“ (což je právě ovšem kritériem pravdy pro dřívější filozofii). Tamtéž s. 55.

³¹ Reprezentaci je třeba v tomto smyslu rozumět analogicky k esenci v tradiční filozofii, nikoliv eideticky.

³² Skoro by se dalo říci, že *realitas obiectiva* je analogií existence.

³³ Tamtéž s. 61.

³⁴ Že neexistuje nekonečná vzestupná řada příčin, Descartes nedokazuje, má to za nepochybné. Zřejmě proto, že tento problém považoval za již dostatečně vyřešený předcházejícími filozofy.

³⁵ Tradiční filozofové přikládali neschopnost člověka pozitivně pojmut Boha omezení smyslů. Bůh pro ně stál mimo kategoriální svět (byl mimokategoriálním jsoucнем). I pro Descarta stojí Bůh na vrcholu pomyslné hierarchické soustavy idejí (uspořádaných z hlediska objektivní, resp. formální reality) i světa (z hlediska formální reality): „Tento tvůrce (Bůh) není pochopitelný žádným smyslem, neboť kdyby bylo možno jej zachytit smysly, byl by jistě tělesem. Kdyby byl tělesem, náležel by k částem světa. Jestliže není tělesem, není způsobu, jak by mohl být vnímán smysly, neboť pět smyslů vnímá pouze tělesa nebo to, co je od nich nedělitelné.“ Ibn Tufajl: Živý syn Bdíciho. Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, Praha 1957, s. 78.

³⁶ Descartes, René: Meditace o první filozofii. OIKOYMENH, Praha 2001, s. 69.

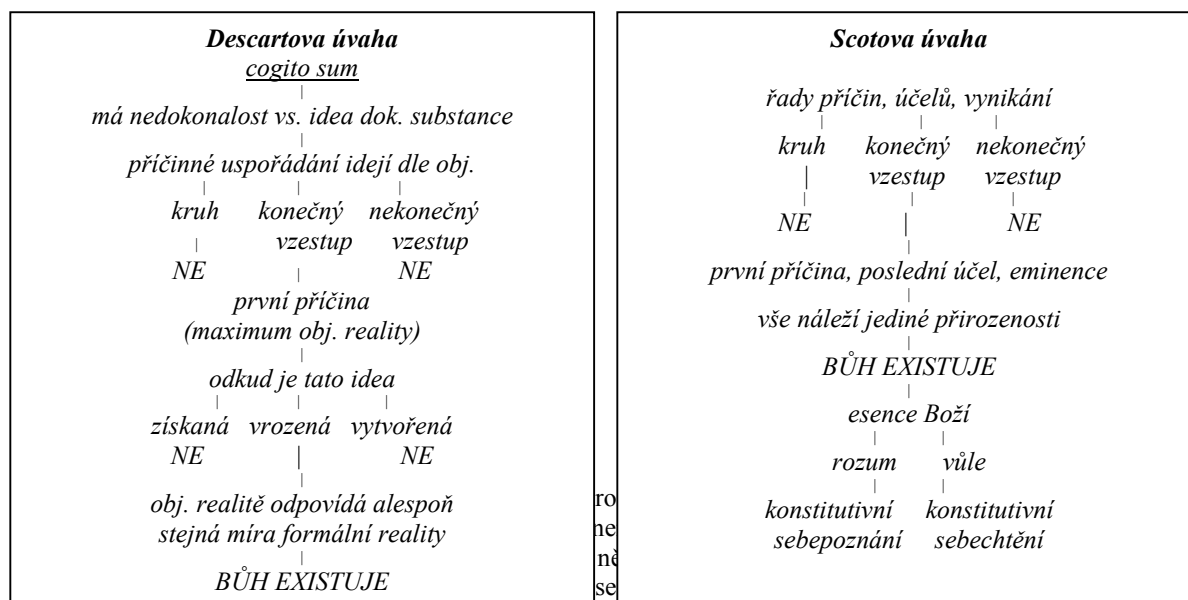
vzhledem ke zmíněnému primátu uskutečnění, opět jen potvrzením Boží existence.³⁷ K tomu Descartes ještě dodává, že objektivní bytí ideje je závislé na formálním a nikdy nemůže být způsobeno pouze bytím potencionálním.³⁸

Z reflexe své vlastní, nepochybné, nedokonalosti vychází i další Descartův argument pro existenci Boží: Kdybych byl tvůrcem sebesama, proč bych se stvořil insuficientním? Stvořilo mne tedy jiné jsoucno odlišné od Boha? Nikoliv. Descartes, ve shodě se scholastikou, považuje za primární esenciální uspořádání příčin (tj. co do aktuální existence; např. strava – trávení – srdce – vyživování – životní funkce) před akcidentálním (tj. co do původu; děd – otec – syn – vnuk). V méně důležitém ohledu mne skutečně ‚vytvořili‘ mí rodiče, ale vzhledem k diskontinuitě času je důležitější, že je tu někdo, kdo mne udržuje při aktuální existenci.

Jelikož tedy idea Boha nepochází ani ze smyslů (není idejí získanou), ani ji neprodukuje má mysl (není ideou vytvořenou), zbývá třetí možnost, že je mi vrozena spolu s ideou mne samého.

Shrnuji: Idea Boha, eminentní substance, je ještě jasnější a rozlišenější než idea já. Kdykoliv totiž pochybuji a skrze to existuji, nahlížím nutnost, aby tu vzhledem k této mé konstitutivní nedokonalosti existoval dokonalý Bůh, nadaný maximem formální i objektivní reality, totiž po staru řečeno, čistou aktualitou.

Exkurz: Protože jsem několikrát užil srovnání Descartova důkazu Boží existence s důkazy staršími, dovolím si tu, pro zajímavost, vedle sebe načrtnout postup Scotův³⁹ a Descartův.

většího.“ Podle: Sousedík, Stanislav: Jan Duns Scotus – doctor subtilis a jeho čeští žáci. Vyšehrad, Praha 1989, s. 109.

³⁸ O celém Descartově konceptu objektivní reality se soudí, že není zrovna organickou součástí jeho myšlení. I mně se zdá, že tím do ní vlastně pašuje starší, a asi konformnější, aristotelskou filozofii.

³⁹ Český překlad Scotova důkazu Boží existence viz Sousedík, Stanislav: Jan Duns Scotus – doctor subtilis a jeho čeští žáci. Vyšehrad, Praha 1989.

4. meditace V předchozí meditaci Descartes došel k tomu, že Bůh nutně existuje a to aktuálně. K jeho eminenci patří i úplná pravdivost, neklame nás, je skutečně pravdivé vše, co poznáváme jasně a rozlišeně. Tak sice padá předpoklad zlomyslného Boha – klamatele, který Descartes přijal na počátku, naše omyly při vynášení soudů však zůstávají. Odkud tato nedokonalost pramení? Vložil ji do nás přeci jen Bůh?

Descartes problém analyzuje *per partes*. Nejdříve se obrací k chápavosti, kterou se vnímají ideje naší mysli. Zde neshledává chybu. Ideje, které vnímám, vnímám pravdivě. Ani ve vůli není chyba. Vůli má Descartes dokonce, na rozdíl od chápavosti, za neomezenou: „Jen vůli či svobodu rozhodování v sobě zakouším tak velkou, že nepostihuji ideu žádné větší.“⁴⁰ Svoboda se plněji realizuje ve vyšší vyhraněnosti, totiž ve větší míře poznání. Volit libovolně není realizací svobody, důležitější je volit správně, na základě jistého poznání. Pramenem omylů je proto výkon vůle za nejistoty.⁴¹ K takovému ‚nezodpovědnému‘ jednání je sice člověk Bohem disponován, záleží však na každém, aby svou vůli držel na uzdě, tj. aby se zdržel vynášení úsudku v nejistotě.⁴²

Shrnuji: Příčina lidských omylů netkví ve špatném chápání ani v chybující vůli, nýbrž v užití vůle v nejistotě. Toho se má člověk jednak vyvarovat větší zvědavostí (zvyšovat svou vyhraněnost) a jednak výchovou vůle.

Meditace 5. Descartes vychází od nepochybně existujícího *já*. Nalezení jistoty existence *já* je však provázeno zpochybněním všeho ostatního. Simultánně s ideou *já* nalézáme v mysli jinou, stejně nepochybnou, ideu Boha. Nyní však „není nic naléhavějšího, než pokusit se vybědnout z pochybností, a podívat se, zda lze u materiálních věcí dospět k něčemu jistému.“⁴³

Tradiční metafyzika dospěla zkoumáním kategoriálního světa k představě jakéhosi řádu jsoucen uspořádaných podle rodů a druhů. O každé materiální věci bylo především jisté, že je, totiž že je jsoucнем (pro tomisty: *id, quod est*, pro scotisty: *id, cui esse non repugnat*). Dále se analyzovaly esence jednotlivých jsoucen a konstruovala

⁴⁰ Descartes, René: *Meditace o první filozofii*. OIKOYMENH, Praha 2001, s. 83.

⁴¹ Descartes předpokládá ostrou hranici mezi jistotou a nejistotou. V mikroekonomii, i v jiných oborech, se ovšem setkáváme s rozhodováním v podmínkách nejistoty běžně. I když se modelování nejistoty často předpokládá, že součet pravděpodobností jednotlivých variant je roven jedné, nejde o matematickou identitu. Je totiž nemožné, kromě logických pravděpodobností, stanovit váhu (a ocenění některých variant, především pak katastrofických (např. smrt člověka)). Descartes však zajisté neměl na mysli takové subtilnosti.

⁴² „Když se obrátím směrem, kde je nepravda, budu se naprosto mýlit, chopím-li se druhého, narazím sice náhodou na pravdu, ale nebudu prost viny. Tamtéž s. 85n.

⁴³ Tamtéž s. 91.

jejich hierarchie. Příklad výsledného obrazu univerza, který jsem sestavil (opět) podle metafyziky františkána Jana Dunse Scota poslouží jako východisko pro následné porovnání s rozvrhem Descartovým:

rozlišující princip	JSOUCNO	kognitivní princip
modus intrinsecus	kategorie mimokategoriální jsoucna	reflexe
druhov ^á difference	substance rod A rod A + dif. B rod A + dif. B + dif. C ... ... essence individu^um 1 individu^um 2 devět rodů akcidentů 1. Kvantita 2. Kvalita 3. Relace 4. Kde? 5. Kdy? 6. Poloha 7. Habitus 8. Činnost 9. Trpnost	abstrakce
haecceitas		smysly

Pro Descarta je kritériem jistoty, jak jsme již mnohokrát řekli, jasnost a rozlišenost, tedy především jednoduchost, nesloženost ideje. „Rozlišeně si představuji velikost, kterou filozofové běžně nazývají spojitou, čili rozlehlost do délky, šířky a hloubky této velikosti, či spíše nějak velké věci; na ní sleduji řadu rozmanitých částí a těmto částem přiděluji nějaké rozměry, tvary, polohy a místní pohyby a těmto pohybům nějaká trvání.“⁴⁴ Chceme-li tedy vypovídat např. o tabulce skla, nebudeme tak jako scholastikové hledat její místo v řádu jsoucen, ale budeme se zajímat o její hmotnost, rozměry, tvary, optickou hustotu, barvu, chemické složení, totiž o vše, co je v posledku rozložitelné na jednoduché, matematizovatelné, části.

Scholastikové zkoumali řád jsoucen především pro to, aby pak mohli provést důkaz Boží existence (J. D. Scotus v něm vidí největší výkon metafyziky vůbec). Ten ovšem Descartes provádí zcela jinak. Hlavním posláním zkoumání světa se od jeho doby stává ovládnutí přírody, k němuž se scholastický styl poznávání nehodil vůbec, Descartův naopak excelentně: „Neboť tyto poznatky mi ukázaly, že je možno dojít znalostí, v životě velmi užitečných, a že místo oné spekulativní filozofie, jíž se vyučuje na školách, je možno nalézt jinou, praktickou, jejíž pomocí poznajíce sílu a působnost ohně, vody, hvězd, oblohy a všech ostatních těles, nás obklopujících, tak zřetelně, jako známe rozličná zaměstnání svých řemeslníků, mohli bychom všeho toho využít stejným způsobem ke všem účelům, pro něž se to hodí, a stát se tak jakoby pány a vlastníky přírody.“⁴⁵

Descartes v 5. meditaci ještě jednou zkoumá nutnost Boží existence. Jde, zdá se mi, o variaci na anselmovské téma s jiným výchozím založením. Důležité jsou konsekvence důkazu. Bůh je totiž, dle Descarta, skutečným garantem toho, že, co bylo jednou s jistotou poznáno jako pravdivé, zůstává pravdivým věčně. Problém souvisí s postupem nabývání jistoty, který je popsán v Pravidlech pro vedení rozumu. Descartes jednak uvádí intuici, jako bezprostřední nahlížení pravdivosti chápaného. Jelikož nám ale

⁴⁴ Tamtéž.

⁴⁵ Descartes, René: Rozprava o metodě. Citováno dle: Benyovszky, Ladislav: Filozofická propedeutika 2. díl. Sofis, Praha 2001, s. 27.

často nahlédnutí pravdivosti prostředkuje mnoho postupných kroků mezi východiskem a cílem chápání, přistupuje k intuici i dedukce. Jelikož jsme schopni pracovat pouze v omezeném kontextu, brzy se nám může ztratit z dohledu východisko a teprve za notnou dobu na pomyslném obzoru vynořit cíl našeho postupu. Kde ovšem bereme jistotu, že, to co jsme ještě před chvílí intuicí pojímali jako pravdivé, je pravdivé i nyní, když se na bezprostřední nahlédnutí pravdivosti můžeme nanejvýš rozpomínat?

Klíčovou roli v řešení tohoto problému hraje Bůh: „Bůh je; vše ostatní na něm závisí a neklame; odtud jsem dovodil, že vše, co vnímám jasně a rozlišeně, je nutně pravdivé; a byť bych už nepozoroval důvody, proč jsem soudil, že je to pravdivé, stačí si vzpomenout, že to pro mne bylo jasné a rozlišené⁴⁶, abych o tom měl pravdivé a jisté vědění.“⁴⁷ Bůh je tedy i garantem toho, že, shledávám-li *per partes* pravdivými jednotlivé kroky předlouhého Wilesova důkazu Velké Fermatovy věty, budu potom moci, aniž bych si nutně stavěl před oči celý postup toho důkazu, s jistotou říci, že v oboru přirozených čísel platí $x^n + y^n = z^n$ pouze pro $n \in \{1; 2\}$.

Shrnuji: Bůh, který nutně jest, je garantem věčné platnosti jednou jistě a rozlišeně poznaného. Kdybychom chtěli načrtnout slíbený obraz univerza podle Descarta, nejspíš bychom zde museli podat kompendium novověké vědy.

6. meditace Když již z 5. meditace víme, že má cenu zkoumat materiální věci, řeší Descartes nakonec v poslední meditaci problém jejich aktuální existence. Ta je založena v aktu představování si. Představování si není shodné s chápáním. Chápat mohu mnohem více věcí, než si jich mohu představit. Descartes uvádí příklad tisíciúhelníku. Je možno jej chápat (skrze vymezení pomocí tisíce přímek), těžko si jej však mohu představit jasně a rozlišeně od devětsetdevadesátdevětúhelníku; zato pětiúhelník mohu jak chápat, tak si jej i jasně a rozlišeně představit.

Absence aktu představování ale nijak neubírá mé esenci (*cogito sum*). Z toho Descartes vyvozuje, že představování není součástí *já*, nýbrž závisí na něčem ode mne odlišném. To proto, že při chápání se mysl obrací sama k sobě a zkoumá své obsahy, ideje. Při představování se však obrací mimo sebe a hledá pro chápané nějakou představu. Podle toho se zdá, že by mohlo existovat nějaké tělo.

Descartes se vrací ke svým smyslům, jež na počátku knihy odmítnul, a všímá si, že jimi postihoval různá těla, z nichž jedno mu bylo nejbližší. „Nikdy jsem se totiž od něj nemohl oddělit jako od ostatních, v něm a kvůli němu jsem smyslově vnímal všechny žádosti a stavy...“⁴⁸ I když si v Meditacích uložil pochybovat o všem, nyní hledá jakousi střední cestu mezi absolutní důvěrou a nedůvěrou ke smyslům. Bůh je opět tím, komu Descartes přiznává moc učinit věci aktuálně tak, jak jsou v lidské mysli reprezentovány idejemi: „A ježto Bůh neklame, je naprosto zjevné, že mi ony ideje neposílá bezprostředně sám od sebe...Nevidím, jak by bylo možno chápat jej jako neklamajícího,

⁴⁶ V matematice jde především o vzpomínku na známý závěr každého úspěšně provedeného důkazu: *C.B.D. - což bylo dokázati*.

⁴⁷ Descartes, René: *Meditace o první filozofii*. OIKOYMENH, Praha 2001, s. 99.

⁴⁸ Tamtéž s. 107.

kdyby ony ideje byly vysílány odjinud než z tělesných věcí. A tělesné věci tudíž existují.⁴⁹ Jasně a rozlišeně na nich pak uchopujeme alespoň ono matematizovatelné. Jak je to ale s mým tělem?

Jistě ho mám. *Já* je sice od těla odlišné, ne však po způsobu (jak to poeticky vyjadřuje Descartes) lodníka a lodi, ale těsněji, neboť tělo ovlivňuje duši a opačně. Zprv se ptá, jaktože tělo může chybovat, tj. např. pozřít líbezně chutnající jed nebo pít, když to máme v nemoci zakázáno. Tělo je podle Descarta dobře sestavený mechanický stroj (něco jako orloj); pracuje bez přispění duše na bázi přírodních zákonů. Tím dochází k té dějinné proměně duše v ducha⁵⁰. Duše, pro řecké filozofy princip oživující tělo, se pro Descarta stává čímsi jasně od těla odděleným, takže tělo může fungovat bez ní. Tělo a duše (duch) jsou, podle Descarta, propojeny v hypofýze⁵¹.

Poslední meditaci končí Descartes úvahou nad výchozím argumentem nerozlišitelnosti bdění a snu. Své počáteční úporné pochybování klasifikuje jako přemrštěné. Přeci jen nachází kritérium pro odlišení bdělosti a spánku, totiž paměť. Zatímco bdělé stavy na sebe prostřednictvím paměti navazují, sny nikoliv („sny paměť nikdy nespojuje se všemi ostatními životními činnostmi, jako u toho, co se naskytá bdícímu“⁵²). To Descartovi umožňuje poněkud změkčit výsledné kritérium pravdivosti: „A pokud mi poté, co k vyšetření povolám všechny smysly, paměť a chápavost, ani jedno z toho neohlásí nic, co by odporovalo ostatním, nemohu o jejich pravdivosti seabeměně pochybovat.“⁵³

Shrnuji: V poslední meditaci se dokazuje existence materiálních věcí i vlastního těla. Descartes shledává, že tělo a duše jsou zřetelně odděleny. Tělo funguje podle fyzikálních zákonů podobno mechanickému stroji. Duše a tělo jsou spojeny, tak jsou spojeny i mysl a smysly. Díky tomu nemusíme svět zkoumat s tak radikální skepsí, jak jsme to požadovali v předešlých meditacích. Kritérie pravdivosti se stává vzájemný souhlas smyslů, paměti a chápavosti.

III. ZÁVĚR

Když čtu Descartovy Meditace nebo Pravidla, žasnu nad jeho genialitou a uvědomuji si, že nemohu dodat žádný komentář, který by buď nebyl odněkud opsaný nebo hloupý. Všimám si jen, že i když dobrou třetinu Meditací věnoval Descartes důkazu Boží existence, nakonec se ukázalo, že je tím nejslabším z jeho úvah. Naopak svým založením filozofie podpořil ústup od klasického křesťanství (dualita duch – tělo, autokonstitutivní povaha *já*, popis světa pomocí matematických identit). Jeho stopy nalézáme všude. Když doučuji matematiku, v učebnicích druhého stupně základní školy téměř není stránky, kde bychom se nesetkávali s jeho dědictvím (algebra, symbolika ad.).

⁴⁹ Tamtéž s. 113.

⁵⁰ Jak to popisuje ve stejnojmenném článku Ladislav Benyovszky.

⁵¹ „Dále pozoruji, že mysl není ovlivňována bezprostředně všemi částmi těla, nýbrž pouze mozkem, nebo dokonce pouze jeho jednou maličkou částí.“ Tamtéž s. 121.

⁵² Tamtéž s. 125.

⁵³ Tamtéž.